

«Чурапчы улууһа (оройуона)» муниципальной тэриллии
үөрэбин салаата
Дирин орто агрооскуолата

Сэрии уонна көһүү Хоптобо
нэһилиэгин демографиятыгар
охсуута

Салайааччы Илларионов Д.А.
Толордо Никонова Лиза
8 кылаас үөрэнээччитэ

КИИРИИТЭ

1940 сыллаахха государственной статистика көрдөрөрүнэн Саха сиригэр 416,6 тыһ. киһи баара, ол иһиттэн 236,3 тыһ. (56.4%) саха эбит. Аҕа дойду улуу сэриитигэр Саха сириттэн 1941-45 сылларга Кыһыл армия уонна муоратаабы байыаннай флот кэксэтигэр 62091 киһи мобилизацияламмыт эбит. Өлбүттэр эбэтэр сураҕа суох сүппүттэр 31 364 байыас.

Онтон Чурапчы оройуонуттан сэриигэ 2095 киһи ынырыллыбыт, өлбүтэ уонна сураҕа суох сүппүтэ 949.

1937-41 сылларга биһиги улууспутугар улахан курааннар тураннар Амма, Ханалас, Нам уонна да атын чугас собуус сытар оройуоннарынан «от сии» -диэн элбэх нэһилиэнньэбит көспүт эбит. Улахан издээни Чурапчы дьонугар-сэргэтигэр 1942 сыллаахха Хоту улуустарга балыктата күүс өртүнэн көһөрүү ылбыт, ол курдук анардас нэһилиэнньэтин, 4988 киһини, оҕо-оҕонньор диэн аахсыбакка Хоту көһөрбүттэр. Ыалдьан, хоргуйан 2000 кэрингэ киһи өлбүт, уонунан аабыллар ыаллар көһөрүүгэ кэлбит колхозтар олохтоох колхозтары кытта холбоһууларын уонна ыал буолуу түмүгэр олохсуйан хаалбыттар.

Бу буолуталаабыт улахан исторической событиялар оройуон нэһилиэнньэтигэр улахан охсууну онорбуттар. Архив даннайдарга көрдөрөрүнэн Чурапчы оройуонугар 1941 сыллаахха нэһилиэнньэтэ-18357 тэн, онтон сут-кураан, сэрии уонна көһөрүү ыар содулун кэнниттэн нэһилиэнньэбит 1946 сыллаахха- 8335-кэ тэн, ол аата утары сүтэри 10000 кэрингэ буолан тахсар. Оройуон бу сүтэриитин 40-тан тахса сыл буолан баран, 1987 сыллаахха, 18100 нэһилиэнньэлэнэн баран сиппит.

СҮРҮН ЧААҕА

Сут-кураан, сэрии уонна көһөрүү биһиги нэһиликтэрбитин да туора туппатах, ол курдук Хоптоҕо уонна Мэдьэкси нэһилиэгиттэн $77 + 128 = 205$ Аҕа дойду улуу сэриитигэр ынырыллыбыттар. Өлбүтэ, сураҕа суох сүппүтэ 96. Хоту улуустарга күүс өртүнэн көһөрүүгэ 3 колхоз «Андреев» /Хоптоҕо/, «Ленин», «Кыһыл сис» /Мэдьэкси/ барбыттар. Барыта 460 киһи, 123 киһи ыалдьан, хоргуйан өлбүттэр. Онон сэриигэ уонна көһүүгэ өлбүттэр ахсааннара 219 буолар. Маны таһынан улахан курааннар тураннар «от сии» диэн уонна эстииттэн-быстыттан күрэнэн арыый кыанар өгтө куоратынан, атын оройуоннарынан «айах экирэтэн» барыта элбэх. Бу нэһилиэнньэ ахсааныгар улахан охсууну аҕалбыта.

Архивка, сэбиэт кинигэтигэр уонна кырдыабастар да ахтыларыгар Хоптобо, Мэддьэхси нэһиликтэрин нэһилиэнньэтин ахсаана суох. Арай 1950 сыллаахха Хоптобо нэһилиэнньэтин ахсаана 807- диэн улуус архивыгар суруллубут. Биһиги нэһилиэкпит 40- с сыллардаах алдьархайы улууһу кытта тэннэ сүкпүтэ. Ол иһин мин манньк сабаҕалааһыннары онордум.

Бастакынан Өскөтө Чурапчы оройуона сэрии иннинээби нэһилиэнньэтин 1985 сыллардаахха сиппит буолабына, ортотунан быһа холоон биһиги нэһилиэкпит эмиэ оннук сиппит буолуон сөп. Архивка сурулларынан 1985 сыллаахха Хоптобо нэһилиэнньэтэ — 1524-кэ тэн, онон 1941 сыллаахха нэһилиэнньэ ахсаана 1500 кэринэ буолуо дии саныбын.

Иккиннинэн Аба дойду сэриитигэр статистика этэринэн быһа холуйан нэһилиэнньэ 1/7 сэрии уотугар ыңырыллыбыт. Ол манньк холобурдартан көстөр. 1940 сыллаахха Саха сирэ 418600 нэһилиэнньэлээх, сэриигэ ыңырыллыбыта 62091 киһи. ($418600/7 = 59800$. Алтыһыта $2291 = 62091 - 59800$)

Чурапчы оройуона 1941 сыллаахха 18357 нэһилиэнньэлээх, сэриигэ ыңырыллыбыта 2095 киһи. ($18357/7 = 2622$ — киһи сэриигэ ыңырыллыан сөп эбит, алтыһыта $527 = 2622 - 2095$).

4988 көһөрүүгэ барбыт дьонтон быһа холоон 15%, үлэлиир кыахтаах эр дьон эбиттэр, ол эбэтэр 750 эр киһи. Бу сыыппаралары тэннээтэххэ, эбэн биэрдэххэ $750 + 2095 = 2845$ Оччотугар сэриигэ ыңырыллыбыт-2095 уонна ыңырыллыахтаах-2622 уонна 2845 киһи ахсаана тэннэһэн биэрэр).

Хоптоботтон уонна Мэддьэхситтэн 205 киһи сэриигэ ыңырыллыбыт, бу сыыппараны 7-бэ төгүлүүбүт, $205 \times 7 = 1435$ тахсар, ол эбэтэр 1941 сыллаахха Хоптобо уонна Мэддьэхси нэһилиэнньэтэ 1435-1500 буолуон сөп.

Икки атын-атын хайысхаларынан суоттаммыт сыыппаралар 1500-кэ тэннэр, онон сут,сэрии уонна көһөрүү иннинэ, 1941 сыллаахха, Хоптобо уонна Мэддьэхси нэһилиэгэ 1450-1500 кэринэ буолуо диэн эрэллээхтик этиэххэ сөп.

Сэриигэ уонна көһүүгэ өлбүт 219 киһи, онон тыыннах хаалбыта 1250 киһи буолар, 1950 сыллаахха нэһилиэнньэ ахсаана 807-бэ тэннэспит. 400-450 киһинэн итэбэс буолан хаалар. Бу дьон ханна сүттүлэр диэн боппуруос үөскүүр.

Быһаарыта манньк

1. Улахан сут туран, «от сии» өрүс энэрдээх чугас оройуоннарынан тарбаспыттар.

2. Атын оройуонна, куоракка олохсуйа барбыттар.
3. Олох ыарахан буолан төрөөһүн абыйах.
4. Хоргуйуу, илистэн өлүү элбээбит.
5. Хоту көспүт «Кыһыл Сис», 80 колхозтаах, Нам I-Хомустаахтааһар холбоһон хаалбыттар, «Андреев», 39 колхозтаах, Нам, Хатын Арытыгар холбоһон хаалбыт. Ити $80 + 39 = 119$ үлэһит илии (трудоспособных), ол эбэтэр 250 кэрингэ киһи буолар.

Улуус архивыгар сыллаабы төрөөһүн уонна өлүү 1954 сылтан 2003 сылга диэри (11 сылы көтүтэн) баар эбит. Онно көстөрүнэн 43 сыл устата 1408 сана оҕо эбиллибит, 567 киһи өлбүт, уопсай эбилли 841 буолбут. Сылга ортотунан 20-лиинэн эбиллибит.

1950 сыллаахха 807 киһи баар (архив көрдөрөрүнэн). 2003 сыллаах перепись түмүгүнэн Хоптоҕо нэһилиэнньэтэ-1285. Ол аата 53 сыл устата 476-нан эбиллибит. (Куоракка уонна улуус киинигэр көспүттэр нэһилиэнньэ ахсааныгар учуоттамматтар)

ТҮМҮК

43 сыл устата, 1950-2003 сылларга (даннай баар сылларынан, 11 сыл даннайа суох) барыта 1408 оҕо төрөөбүт, 567 киһи өлбүт, ол эбэтэр эбилли 841 буолбут, 1 сылга ортотунан **20** (19,5) киһи эбиллэр эбит. Сэрии буолбатах диэн 1500 киһинэн суоттаан көрдөххө, сылга 37-нэн эбиллиэ эбит. Ол сыһпараны, пропорциялаан суоттаатыбыт.

1950 с. нэһил. ахсаана = **807** - **20** (сылга эбилли)

Сэриитэ суох нэһил. ахс. = **1500** - **X** (сылга эбилли)

$X = 1500 \times 20 / 807 = 37$ (сылга эбилли)

Ол аата сылга ортотунан **37**-нэн эбиллиэ этэ. 2003 - 1941 сыллар араастаһыылара 62-гэ тэн.

$62 \text{ сылы} \times 37 \text{ (сылга эбилли)} = 2304$ (төрүүх ахсаана)

$2304 + 1500 = 3800$ буолуо эбит

2003 сыл туругунан Хоптоҕо нэһилиэгэ-1285

$3800 - 1285 = 2515$ -нэн итэбэс

"Сут-кураан, сэри, көһөрүү Хоптобо нэһилиэгин демографиятыгар охсуута" диаграмма көрдөрөрүнэн 1993с-2003с дылы төрүүх сылга ортотунан 22 оҕо буолар. Бу көрдөрүү сэри кэннинээҕи көрдөрүүлэртэн саамай кыралара, тоҕо диэтэххэ бу оҕолор эбэлэрэ- эһэлэрэ быһа холоон 1938-1948сс төрүүхтэр, ол эбэтэр көлүөнэ сут-кураан, сэри, көһөрүү кэмигэр түбэспит.

1941-1945сс алдьархайдар буолбатахтара эбитэ буоллар быһа холоон биһиги нэһилиэкпит нэһилиэнньэтэ 3800 киһи буолуох этэ. Ону баара, 2003 сыллаах Бүтүн Россиятааҕы перепись түмүгүнэн Хоптобо нэһилиэгин киһитин ахсаана 1285-кэ тэннэһэр. Ол аата биһиги сут-кураан, сэри, көһөрүү ыар содулугар 2515 киһинэн итэбэс олоробут.

Мин бу теманы бэйэм нэһилиэгим холобуругар үөрэтэн, анализаан, прогнозтаан баран, ааспыт 1941-1945сс.. алдьархай, көлүөнэттэн – көлүөнэбэ бэриллэ турар оҕолор баһыны кыалаарбын эбит диин түмүккэ кэллим. Улуус, республика, дойду демографиятыгар, сайдыытыгар төпөлөөх улахан охсууну оҕорбутуҥ буолуой?!